

नेपालको भाषिक सन्दर्भ र लिपि प्रयोग

रम्भाकुमारी अर्याल

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, नेसंवि, जनता विद्यापीठ, बिजौरी, दाङ, नेपाल

Email: rambha.aryal@nsu.edu.np

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v23i1.66734>

सारसङ्क्षेप

नेपालको संविधान २०७२ ले नेपाललाई बहुभाषिक मुलुकका रूपमा स्थापित तुल्याएको छ । भर्खर भर्खर सम्पन्न राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को विस्तृत प्रतिवेदन नआइसकेको भए पनि उक्त जनगणनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा पाँच भाषापरिवारका १२४ भाषाको अस्तित्व रहेको देखिन्छ । तीमध्ये १३ वटा भाषाका वक्ताको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको नब्बे प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ । एकातिर भाषिक विविधताको सन्दर्भ यस्तो छ भने भाषाको लेख्य रूप अर्थात् लिपिका सन्दर्भमा चाहिँ नेपालमा विविधताभन्दा एकात्मकताको प्रवृत्ति देखापर्छ । उल्लिखित भाषिक र लिपिगत सन्दर्भ नै प्रस्तुत लेखको मूल विषयवस्तु हो । प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक समस्या वा जिज्ञासा नेपालको भाषिक स्थितिको सापेक्षतामा लिपिको प्रयोगसन्दर्भ र यसको औचित्य एवम् सान्दर्भिकताको खोजी गर्नु हो । उक्त पृष्ठभूमिमा नेपालका मुख्य भाषाको विवरण प्रस्तुत गर्दै तिनमा पाइने लिपि प्रयोगको अवस्थाको समीक्षा गर्नु प्रस्तुत आलेखको मुख्य उद्देश्य हो । यस अध्ययनमा नेपालका भाषाहरूको सङ्ख्यात्मक स्थिति, तिनीहरूले प्रयोग गर्ने लिपिसम्बन्धी जानकारी र विभिन्न भाषाहरूले साझा रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको देवनागरी लिपिको अवस्थाका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनलाई अगाडि बढाउन र अनुसन्धानसम्बन्धी दृष्टिकोण निर्माण गर्न केही जर्नल, अनुसन्धानसँग सम्बन्धित पत्रपत्रिका, विभिन्न विद्वानहरूका प्रकाशित कृति तथा विभिन्न शोधपत्रहरूको सहयोग लिइएको छ । पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित गुणात्मक र व्याख्यात्मक प्रकृतिको प्रस्तुत आलेखमा आगमनात्मक विधिमा आधारित रही सामग्रीको विश्लेषण र उपयुक्त निष्कर्षको प्रतिपादन गरिएको छ । उपलब्ध तथ्यका आधारमा गरिएको विश्लेषणबाट पछिल्लो कालखण्डमा नेपालका विभिन्न भाषिक समुदायमा बढिरहेको सामाजिक र सांस्कृतिक सचेतनाले पहिचानको आकाङ्क्षालाई जागृत तुल्याएको तर व्यवहारमा चाहिँ मातृभाषाको प्रयोग पातलिँदै गएको यथार्थ देखापर्छ । यसले गर्दा भाषा र लिपिका क्षेत्रमा अनेकौँ समस्याहरू देखा परिरहेका छन् । प्राचीन लिपि बुझ्ने र व्यवहार गर्ने तत्तत् मातृभाषाका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या सीमित हुँदै गएको सन्दर्भमा अधिकांश भाषाहरूका लागि अभिव्यक्तिको एक मात्र माध्यम देवनागरी लिपि बन्न पुगेको तथ्य प्रस्तुत अध्ययनबाट प्राप्त मूल निष्कर्ष हो ।

शब्दकुञ्जी : अपसरण, देवनागरी, बहुभाषिक, मूलप्रयोक्ता, लिपिप्रयोग ।

विषयपरिचय

भाषा विचार विनिमयको साधन हुनुका साथै विभिन्न विषयक्षेत्रका ज्ञान र अनुभवहरूको ग्रहण एवम् अभिव्यक्तिको माध्यम पनि हो । संस्कृति एवम् जातीय पहिचान भाषाकै माध्यमबाट व्यक्त हुन्छ । प्राचीन समयदेखि नै बहुभाषिक अस्तित्व रहेको नेपाल क्षेत्रफलमा सानो भए पनि यहाँको भाषिक विविधता विशेष प्रकारको छ ।

पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) को विस्तृत प्रतिवेदन नआइसकेको भए पनि उक्त जनगणनाको प्रारम्भिक प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा पाँच भाषापरिवारका १२४ भाषाको अस्तित्व रहेको देखिन्छ । भाषा आयोगका अनुसार, नेपालभित्र भोटबर्मेली परिवारका ६८ भाषा, भारोपेली परिवारका ५१ भाषा, द्रविड परिवारको उराव भाषा, आग्नेली परिवारको सन्थाली भाषा र एकल भाषा परिवारको मानिने कुसुन्डा भाषा अस्तित्वमा छन् । तीमध्ये १३ वटा भाषाका वक्ताको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको नब्बे प्रतिशतभन्दा बढी रहेको छ । नेपालमा भारोपेली परिवारका भाषाहरू बोल्ने वक्ताको सङ्ख्या ८२.०६ प्रतिशत र भोटबर्मेली परिवारका भाषाहरू बोल्ने वक्ताहरूको सङ्ख्या १७.४६ प्रतिशत रहेको कुरा राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयको अभिलेखबाट थाहा हुन्छ ।

यसअघिको जनगणना २०६८ का अनुसार नेपालमा १२३ वटा भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा अस्तित्वमा थिए । त्यसभन्दा अझै अघिल्लो जनगणना २०५८ मा जम्मा ९२ वटा भाषाहरूको अस्तित्व रहेकोमा त्यसको १० वर्षपछि ३१ वटा थप भाषाहरू प्रयोग भएको तथ्याङ्क देखापर्छ । २०७८ को तथ्याङ्कमा उल्लिखित १२४ वटा मातृभाषामध्ये १०० जनाभन्दा कम वक्ता रहेका भाषाहरू जम्मा दुईवटा वनकरिया र कुसुन्डा छन् । २०६८ को तथ्याङ्कमा चाहिँ १०० जनाभन्दा कम वक्ता रहेका भाषाहरूको सङ्ख्या १२ रहेको थियो ।

नेपालमा पछिल्ला दिनमा जातीय पहिचानसँगै भाषिक पहिचानको क्षेत्रमा समेत पुनर्जागरण नै आएको छ । अहिले सबै मातृभाषीहरू आफ्नो जाति, भाषा, जातिगत पहिचान, मातृभाषाको साहित्य र लिपि बचाउन सङ्गठित रूपमै अगाडि आइरहेका छन् । तर सँगै अधिकांश भाषाहरू कथ्यरूपमा मात्र सीमित रहेको, उनीहरूको लिखित साहित्य शून्यप्रायः रहेको र मौलिक लिपिसमेत लोप भैसकेको स्थिति छ । प्रस्तुत अध्ययन नेपालको यही भाषिक पृष्ठभूमिबाट उत्प्रेरित छ ।

भाषा आयोगको सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू (२०७८) को पृ. ८ मा उल्लेख भएअनुसार नेपालमा नेपाली, मैथिली, नेवा (नेपाल भाषा), लिम्बूजस्ता लामो लेखन पद्धति भएका केही भाषा भए पनि अधिकांश मातृभाषाहरूको लेखन पद्धति प्रारम्भ हुने क्रममा छ । सोही प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएअनुसार बढ्दो सहरीकरण र प्रविधिको द्रूत विकासले गर्दा तराई र सहरमा बस्ने विविध भाषा बोल्ने

वक्ताहरू नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषातर्फ आकर्षित भैरहेका छन् । यसको प्रभाव स्वभावतः लेखनपद्धति र लिपिचयनमा पनि परेको छ ।

यस अनुसन्धानात्मक लेखमा नेपालको यही सांस्कृतिक, भाषिक र जातीय पृष्ठभूमिमा नेपालका विभिन्न भाषाहरूको विद्यमान अवस्था र ती भाषाले प्रयोग गरिरहेको लिपिका बारेमा छोटो चर्चा गर्दै देवनागरी लिपिको प्रयोग सम्भावनाको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य प्राज्ञिक जिज्ञासा नेपालका मुख्य भाषाहरूमा विभिन्न लिपिहरूको प्रयोगसन्दर्भ र त्यसमा आइरहेको परिवर्तनको खोजी नै हो । उक्त पृष्ठभूमिमा यस लेखका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन्:

१. नेपालको भाषिक स्थिति र लिपिप्रयोगको विद्यमान अवस्थाको समीक्षा गर्नु ।
२. नेपालमा देवनागरी लिपिको प्रयोगसन्दर्भ, औचित्य एवम् सान्दर्भिकताको मूल्याङ्कन गर्नु ।

प्रस्तुत अध्ययनको मूल अभिप्राय यिनै दुई प्राज्ञिक उद्देश्यको परिपूर्तिर्तर्फ परिलक्षित छ ।

सम्बन्धित पूर्वकार्यको समीक्षा

यस अध्ययनमा पूर्वकार्यको पुनरवलोकन विषयगत वा सवालगत पद्धतिमा आधारित रहेर गरिएको छ । सो अनुसार पूर्वकार्यको पर्यवलोकन गर्दा भाषिक सन्दर्भ, नेपालको भाषिक स्थिति र नेपालका भाषाहरूमा लिपि प्रयोगको अवस्था एवम् प्रवृत्तिका बारेमा भएका पूर्वाध्ययनहरूलाई विषयगत ढाँचाभित्र कालक्रममा आबद्ध गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) भाषिक सन्दर्भ र नेपालको भाषिक स्थितिसम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षा

भोलानाथ तिवारी (सन् २००३) को भाषाविज्ञान पुस्तक प्रस्तुत अध्ययनका लागि निकै महत्त्वपूर्ण छ । ५२० पृष्ठको यस पुस्तकमा भाषाको सैद्धान्तिक परिचयसहित भाषाविज्ञान र यसका विभिन्न शाखा उपशाखाको विस्तृत चर्चा गरिएको छ । यस पुस्तकको अध्याय १ मा रहेको भाषाविषयक चर्चा र अध्याय १२ मा रहेको लिपिविषयक चर्चा प्रस्तुत अध्ययनका लागि महत्त्वपूर्ण स्रोतसामग्री हुन् । लेखको विषयवस्तुको उठानका लागि तिवारीले हिन्दी भाषामा दिएको भाषाको परिभाषालाई नेपालीमा अनुवाद गरी निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

भाषा मानव-उच्चारण अवयवहरूद्वारा उच्चरित यादृच्छिक ध्वनि-प्रतीकहरूको त्यस्तो संरचनात्मक व्यवस्था हो, जसद्वारा समाजविशेषका व्यक्तिहरू आपसमा विचार-विनिमय गर्छन्; लेखक, कवि या वक्ताका रूपमा आफ्ना अनुभव एवम् भावनाहरू व्यक्त गर्छन् र आफ्नो वैयक्तिक एवम् सामाजिक व्यक्तित्व, विशिष्टता र पहिचानका सम्बन्धमा ज्ञात-अज्ञात जानकारीहरू दिन्छन् । (तिवारी, सन् २००३, पृ. ५)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को पछिल्लो तथ्याङ्कका आधारमा विवेचना गर्दा माथिको परिभाषाभित्र अटाउने १२४ वटा भाषाहरूको अस्तित्व नेपालमा रहेको देखिन्छ । तीमध्ये १३ वटा भाषाहरू नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारू, तामाङ, बज्जिका, अवधी, नेपाल भाषा (नेवारी), मगर ढुट, डोटेली, उर्दू, याक्थुङ-लिम्बू र गुरुङ भाषाका वक्ताको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको नब्बे प्रतिशतभन्दा बढी रहेको देखिनुले नेपालको बहुभाषिक चरित्रलाई व्यक्त गर्नुसँगै त्यसभित्र रहेको सीमा पनि स्पष्ट हुन्छ ।

गिरी र रेग्मी (२०७८) ले सम्पादन गरेको र भाषा आयोगद्वारा प्रकाशित सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू नेपालको भाषिक स्थितिबारे जानकारी हासिल गर्नका लागि निकै महत्त्वपूर्ण दस्तावेज हो । तीनवटा खण्ड र एघारवटा अध्यायमा विभक्त १६६ पृष्ठको उक्त प्रतिवेदनमा सन्दर्भसूची, अनुसूची विवरण र तालिका सूचीसमेत थप रहेका छन् । उक्त प्रतिवेदनको खण्ड (क) को अध्याय एकमा रहेको परिचय खण्ड र खण्ड (ख) अन्तर्गतका चारदेखि दशसम्मका अध्यायमा विवेचित विषयहरू साथै अध्याय एघारमा समाविष्ट सिफारिस समेत प्रस्तुत अध्ययनका लागि निकै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

भाषाका विभिन्न विशेषता वा मूलभूत लक्षणहरू हुन्छन्, जसले यसलाई अन्य वस्तुबाट पृथक् तुल्याउँछन् । ती विशेषतामध्ये एक परिवर्तनशीलता हो । तिवारी (सन् २००३) का अनुसार, “मानवभाषा निरन्तर परिवर्तनशील हुन्छ (पृ. १३) । एउटा भाषामा आउने यस्तो खालको फेरबदललाई भाषिक परिवर्तन भनिन्छ भने भिन्न भाषाका सन्दर्भमा यस्तो परिवर्तन भाषिक अपसरणका रूपमा देखा पर्छ ।

कुरुम्बाङ (२०८०) ले भाषालोकमा लेखेको ‘भाषा राजनीति र प्रदेशमा भाषाहरूको स्थिति’ शीर्षक लेखमा भाषाको उपयोग र अपसरणसम्बन्धी तथ्य प्रस्तुत गर्दै नेपालमा विभिन्न जातजातिबिचको कुराकानी वा संवादमा नेपाली भाषा नै सम्पर्क भाषाका रूपमा प्रयोग हुने र पूजाआजा, सामाजिक सांस्कृतिक कर्म आदिमा मात्र मातृभाषाहरू सीमित हुँदै गएको (पृ. १११) बताएका छन् । उनका अनुसार, हिजोआज नयाँ पुस्तामा सजातीयहरूमाझ पनि नेपाली भाषा नै बोलीचालीको भाषाका रूपमा प्रयोग हुन थालेको साथै बसाइ सराइ गरी सहर बजार तराई झरेकाहरूमा सबभन्दा पहिले मातृभाषाबाट नेपाली भाषामा अपसरण भएको पाइन्छ ।

(ख) नेपालका भाषाहरूमा लिपि प्रयोगको अवस्था एवम् प्रवृत्तिसम्बन्धी पूर्वकार्यको समीक्षा

‘लिपि’ शब्द ‘लिप्’ धातुबाट बनेको छ । ‘लिप्’ धातुका विविध अर्थमध्ये एउटा अर्थ लेख्नु भन्ने हुन्छ । लिपि भनेको भाषाको लिखित पठित सरणि हो । लिपिको विकास भाषाभन्दा पछि भएको हो । भाषालाई लिखित रूप दिन वा लेख्नका लागि लिपिको सहारा लिनुपर्ने भएकाले भाषा र लिपि परस्पर सम्बन्धित छन् । तर यो सम्बन्धबाहेक भाषा र लिपिबिच अर्को कुनै सोझो र अन्योन्याश्रित सम्बन्ध छैन । यदि त्यस्तो सम्बन्ध भएको भए कुनै एउटा भाषालाई निश्चित लिपिबाहेक अर्कोमा लेख्न असम्भव नै हुने थियो । भाषाको मूलरूप ध्वनिमा आधारित हुन्छ । ध्वनिहरू नै उच्चरित हुन्छन् र सुनिन्छन् पनि । तर ध्वनिको

उच्चारणमा काल र स्थानको सीमा हुन्छ । ध्वनिहरू त्यतिखेर मात्रै सुनिन्छन्, जब तिनलाई बोलिन्छ र तिनलाई त्यहाँसम्म मात्र सुनिन्छ, जहाँसम्म आवाज सञ्चरित हुन्छ । लिपिले भाषालाई काल र स्थानको यो सीमाबाट मुक्त तुल्याउँछ । प्रस्तुत अध्ययनमा लिपिको अवधारणा र नेपालका भाषाहरूमा लिपि प्रयोगको अवस्थाबारे जानकारी प्राप्त गर्न विभिन्न स्रोतसामग्रीको पुनरवलोकन गरिएको छ ।

भोलानाथ तिवारी (सन् २००३) ले उपलब्ध प्राचीनतम सामग्रीका आधारमा इ.पू. १०,००० देखि इ.पू. ४००० सम्मको ६००० वर्षको लामो कालखण्डमा बिस्तारै बिस्तारै लिपिको प्रारम्भिक विकास भएको बताएका छन् (पृ. ४३७) । उनका अनुसार, १. चित्रलिपि, २. सूत्रलिपि, ३. प्रतीकात्मक लिपि, ४. भावमूलक लिपि, ५. भावध्वनिमूलक लिपि, र ६. ध्वनिमूलक लिपि हुँदै क्रमशः लिपिको विकास भएको हो (पृ. ४४२) । लिपिको विकासक्रममा चित्रलिपिलाई प्रथम अवस्थाको लिपि र वर्णिक ध्वनिमूलक लिपिलाई अन्तिम अवस्थाको लिपि मानिएको छ । उक्त वर्गीकरणका आधारमा विवेचना गर्दा नेपालमा प्रचलित प्रायः सबै लिपिहरू ध्वनिमूलक नै देखा पर्छन् ।

शङ्करमान राजवंशी (२०५९) ले आफ्नो पुस्तक नेपाली लिपिविकासमा नेपालमा प्रचलित लिपिहरू, विशेषगरी देवनागरी, गुप्तलिपि, लिच्छविलिपि (पूर्वलिच्छवि र उत्तरलिच्छवि वा कुटिल लिपि) का साथै मल्लकालमा प्रचलित नेवारी लिपिका विभिन्न भेद भुजिमोल, कुँमोल, क्वेमोल, गोलमोल, हीमोल, पाचुमोल, लितुमोल र रञ्जनाको सङ्क्षिप्त चर्चा गरेका छन् । नेपालमा प्रचलित लिपिमा लेखिएका विभिन्न लेखोटहरूको परिचयसमेत यस पुस्तकमा प्रस्तुत गरिएको छ । लिपिसम्बन्धी आधारभूत जानकारीका लागि यो पुस्तक निकै महत्त्वपूर्ण छ र प्रस्तुत लेखमा विषयविश्लेषणका सन्दर्भमा यसको उपयोग गरिएको छ ।

माथि गरिएको पूर्वाध्ययनको पुनरवलोकनबाट नेपालका भाषा र लिपिहरूका विषयमा महत्त्वपूर्ण जानकारीहरू उपलब्ध हुन्छन् । उल्लिखित तथ्यहरूबाट नेपालका भाषाहरूमा आन्तरिक परिवर्तनको स्वाभाविक प्रक्रियाका साथसाथै भाषिक अपसरणको प्रवृत्तिसमेत विद्यमान रहेको र सो कुरा लिपिका सन्दर्भमा समेत सान्दर्भिक रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । तर यस्तो प्रवृत्ति विद्यमान रहेको भए पनि यससम्बन्धी कुनै विशिष्टीकृत अध्ययन चाहिँ भएको पाइँदैन । यही नै प्रस्तुत अध्ययनको शोधरिक्तता हो । यसै रिक्ततामा आधारित रहेर प्रस्तुत लेखमा नेपालका भाषा र लिपिहरूमा देखा पर्ने अपसरणको प्रवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनको ढाँचा गुणात्मक प्रकृतिको छ । सोही ढाँचाअनुसार यस लेखका लागि आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ । यसरी उपलब्ध तथ्यहरूको सङ्कलन, व्याख्या र विश्लेषण गरी निचोडमा पुगिएको छ । पुस्तकालयीय सामग्रीअन्तर्गत लेखको उद्देश्य र विषयवस्तुसँग मेल खाने

पुस्तक, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन र अनुसन्धानात्मक लेखरचना संलग्न छन् । प्रस्तुत अध्ययन पूर्णतः द्वितीयक स्रोतमा आधारित छ ।

विश्लेषण ढाँचाका सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनको शोधप्रतिमान व्याख्यात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यसमा नेपालका भाषा, प्रमुख लिपिहरू र देवनागरी लिपिसँग सम्बन्धित उपलब्ध तथ्यको खोजी गरी तिनको व्याख्याद्वारा उपयुक्त निष्कर्षसम्म पुगिएको छ । त्यसैले यो शोधको विश्लेषण विधि आगमनात्मक प्रकृतिको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार भाषा र लिपिको अवधारणा एवम् व्याख्यासँग सम्बन्धित छ । यसमा नेपालको जनगणनाका आधारमा नेपालका प्रमुख भाषाहरूको अवस्थितिको सङ्क्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरी गोरखापत्रको नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठमा स्थान पाएका भाषाहरूले प्रयोग गरिरहेको लिपिको छोटो परिचय एवम् चर्चा र सो सन्दर्भमा देवनागरी लिपिको प्रमुखता निरूपण गरेर सोबाट ध्वनित हुने निष्कर्षको प्रस्तुति गरिएको छ ।

छलफल र विश्लेषण

नेपालमा हरेक पटकका जनगणनामा भाषाहरूको स्थितिसम्बन्धी फरक फरक परिणामहरू देखिने गरेका छन् । वि.सं. २००९-२०११ को जनगणनामा नेपालमा ४४ वटा भाषा र वि.सं. २०१८ मा ३६ भाषाको अस्तित्व रहेको देखिन्छ । वि.सं. २०२८, २०३८, २०४८ मा क्रमशः १७, १८ र ३१ वटा भाषाको नाम पाइन्छ भने २०५८ को जनगणनामा सो सङ्ख्या बढेर ९२ पुगेको देखिन्छ । उक्त सङ्ख्या २०६८ को जनगणनामा १२३ र २०७८ मा आइपुग्दा १२४ पुगेको देखा पर्छ ।

यसरी फरक फरक अध्ययन एवम् जनगणनामा भाषाहरूको सङ्ख्या भिन्न भिन्न देखिने गरेको, अझ हरेक दश वर्षमा हुने जनगणनामा भाषाको सङ्ख्या बढ्दै जाने गरेको यथार्थ अध्ययनहरूले देखाउँछन् । कुरुम्बाङ (२०८०) का अनुसार, यसरी हरेक दश वर्षमा हुने जनगणनामा भाषाहरूको सङ्ख्या वृद्धि हुनुमा थुप्रै कारण हुन सक्छन् (पृ. १०५) । नेपालमा एकलाखभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा र तिनको प्रतिशत निम्न छः

तालिका १: नेपालका मुख्य भाषाहरूको विवरण

भाषाको नाम	वक्ता जनसङ्ख्या	प्रतिशत	बोल्ने मुख्य क्षेत्र
नेपाली	१,३०,८४,४५७	४४.८६	नेपालका सबै जिल्ला पहाड, मधेस र हिमाल

मैथिली	३२,२२,३८९	११.०५	पूर्वी तराईका महोत्तरी, सर्लाही, धनुषा, सप्तरी र सिराहा
भोजपुरी	१८,२०,७९५	६.२४	तराईका बारा, पर्सा, रौतहट, चितवन, नवलपरासी र रुपन्देही
थारू	१७,१४,०९१	५.८८	तराईका मोरङ, चितवन, कपिलवस्तु, दाङदेउखुरी, कैलाली, कञ्चनपुर, बाँके, सुर्खेत र बर्दिया
तामाङ	१४,२३,०७५	४.८८	काठमाडौँ उपत्यकाका सीमावर्ती क्षेत्र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको मध्य तथा लेकाली भूभाग, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक, नुवाकोट, धादिङ, मकवानपुर, सिन्धुली र रामेछाप।
बज्जिका	११,३३,७६४	२.८९	रौतहट, सर्लाही
अवधी	८,६४,२७६	२.९६	पश्चिम तराईका नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तुदेखि कञ्चनपुरसम्म
नेवारी (नेपालभाषा)	८,६३,३८०	२.९६	काठमाडौँ उपत्यका, दोलखा, काभ्रे, सिन्धुपाल्चोक, सिन्धुली, मकवानपुर, रामेछाप, तनहुँ, पाल्पा, नुवाकोट र कास्की
मगर ढुट	८,१०,३१५	२.७८	पाल्पा, तनहुँ, स्याङ्जा, गोर्खा, नवलपरासी, रुकुम, रोल्पा, प्युठान, डोल्पा र बाग्लुङ
डोटेली	४,९४,८६४	१.७	डोटी, कञ्चनपुर, कैलाली र बर्दिया
उर्दू	४,१३,७८५	१.४२	बाँके, बर्दिया, कपिलवस्तु, दाङ, रुपन्देही, मोरङ आदि
याक्थुङ/लिम्बू	३,५०,४३६	१.२	पूर्वाञ्चलका पाँचथर, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ, धनकुटा, सङ्खुवासभा

गुरुङ	३,२८,०७४	१.१२	पश्चिमाञ्चलका मनाङ, लमजुङ, गोरखा, कास्की, पर्वत, स्याङ्जा र मुस्ताङ
मगही	२,३०,११७	०.७९	
बैतडेली	१,५२,६६६	०.५२	बैतडी, कञ्चनपुर, कैलाली र बर्दिया
राई	१,४४,५१२	०.५	खोटाङ, धनकुटा, सुनसरी आदि
अछामी	१,४१,४४४	०.४८	अछाम, कञ्चनपुर, कैलाली र बर्दिया
बान्तबा	१,३८,००३	०.४७	पूर्वी नेपालका सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, उदयपुर, भोजपुर, ओखलढुङ्गा, धनकुटा, खोटाङ र इलाम
राजवंशी	१,३०,१६३	०.४५	मोरङ, झापा
शेर्पा	१,१७,८९६	०.४	सोलुखुम्बु
खस	१,१७,५११	०.४	

(स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय, राष्ट्रिय जनगणना २०७८)

माथिको तालिकाबाट अत्यधिक जनताको मातृभाषा नेपाली नै रहेको देखिन्छ । नेपालमा एक लाखभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषाको सङ्ख्या जम्मा २१ रहेको देखिन्छ, जुन नेपालको कूल जनसङ्ख्या (२,९१,६४,५७८) को ९६ प्रतिशत जति हुन आउँछ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ७ मा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा तोकिएको छ । नेपालका कतिपय भाषावैज्ञानिक र नेपाली भाषाइतरका जातीय सङ्गठनहरूले यदाकदा यसको विरोध गर्ने गरेको र यसलाई अन्य मातृभाषामाथि नेपाली भाषाको जबर्जस्त आधिपत्यका रूपमा चित्रण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । तर पूर्ववर्ती अध्ययनहरूबाट प्रकटित यथार्थ अवस्था के छ भने १२४ मध्ये अधिकांश भाषाहरू केवल मौखिक रूपमा मात्र जीवित छन् । पौडेल (२०८०) ले नेपालमा गरिएका केही अध्ययनहरूलाई उद्धृत गर्दै मातृभाषी समुदायमा भाषिक पुस्तान्तरण (intergenerational transmission of language) कमजोर भएको र यो प्रवृत्ति अझै बढ्न सक्ने औँल्याएका छन् (पृ. १२९) । यसको परिणामस्वरूप मौखिक रूपमा मात्र जीवित भाषाहरू क्रमशः सङ्कटापन्न अवस्थामा पुग्ने र केही समयपछि लोप नै भएर जाने खतरा बढेको देखिन्छ । मौखिक रूपमा

जीवित भाषाका सन्दर्भमा मात्र होइन, यो प्रवृत्तिले गर्दा अन्ततः हाम्रो जस्तो भूराजनीतिक अवस्था भएका देशमा विदेशी भाषाहरूको प्रभाव बढ्दै जाने र मौलिक भाषा र यससँग जोडिएको पहिचान बिस्तारै कमजोर हुँदै जाने परिदृश्य पनि अध्ययनहरूले देखाएका छन् (पौडेल र बराल, सन् २०२१, पृ. १०५)।

पछिल्लो कालखण्डमा आम मानिसहरूमा सामाजिक र सांस्कृतिक सचेतनासँगै पहिचानको आकाङ्क्षा जागृत हुँदै गएको तर व्यवहारमा चाहिँ मातृभाषाको प्रयोग पातलिँदै गएर भाषिक अपसरण बढिरहेको यथार्थ स्पष्ट छ। कुरुम्बाड (२०८०) र पौडेल (२०८०) को विश्लेषणबाट सो कुरा अझ स्पष्ट हुन्छ।

नेपालका भाषामा लिपि प्रयोगको विद्यमान अवस्था र प्रवृत्ति

नेपालको इतिहासको अध्ययन गर्ने हो भने यहाँ धेरै पहिलेदेखि नै मानव बसोबास भएको पाइन्छ। यहाँ प्राप्त भएका प्राचीन सामग्रीहरूले नेपालमा प्रागैतिहासिक कालदेखि नै मानव बसोबास गर्ने गरेको र त्यही समयदेखि पशुपालन, खेती लगायत अन्य कुराहरू प्रचलित रहँदै आएको बुझिन्छ। यहाँको इतिहासका प्रथम शासक गोपालवंशीहरू थिए। गोपालहरूको सम्पर्क महाभारतका पात्र कृष्णसँग रहेको चर्चा विभिन्न पुराण र वंशावलीमा पाइने हुनाले यहाँ इसापूर्व बाह्रौँ, तेह्रौँ शताब्दीबाटै राज्यव्यवस्थाको सुरुवात भएको मान्न सकिन्छ। तर नेपालका लिपिहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा इसापूर्व पाँचाँ छैटौँ शताब्दीभन्दा अगाडि पुग्न सकिन्छ।

अक्षरको सृष्टि ब्रह्माबाट भएको विद्वान्हरूको भनाइ छ। मानिसलाई छ महिनामै कुनै कुराको बारेमा भ्रान्ति हुन थाल्छ, त्यसैले जानेको कुरा लेखेर राख्नु भनेर ब्रह्माले मानिसलाई अक्षर र लिपि सिकाइदिएको धार्मिक धारणा रहिआएको छ। भनिन्छ, यदि ब्रह्माजीले अक्षररूपी उज्यालो आँखा नदिनुभएको भए लोकको यस्तो उत्तम गति हुने थिएन। चिनियाँ यात्री हुयेनसाङ, जसले इ. सं. ६२९ देखि ६४५ सम्म भारतवर्षको भ्रमण गरे, उनले लेखेका छन्- भारतवासीको वर्णमालाको अक्षर ब्रह्माले बनाएका थिए। त्यसैको रूपरूपान्तर आजसम्म चलिरहेको छ। जैनको यन्त्रवणासुत्तमा र समयांगसूत्रमा १८ लिपिको नाम दिइएको छ। तीमध्ये सबभन्दा पहिलाको नाम बंभी (ब्राह्मी) बताइएको छ। भगवतीसूत्रमा बंभी (ब्राह्मी) लिपिलाई नमस्कार गरेर सूत्र लेखनको प्रारम्भ गरिएको छ। बौद्ध धर्मग्रन्थ ललितविस्तर (वि.सं. ३६५) मा उल्लेख गरिएका ६४ लिपिमध्ये ब्राह्मी लिपिको नाम प्रथम स्थानमा रहेको छ। लिपिको सृष्टि ब्रह्माजीबाट भएको भन्ने मान्यताकै कारण पहिलो लिपिको नाम ब्राह्मी भयो र यही लिपिबाट नै अनेक लिपिको विकास र विस्तार भयो भन्न सकिन्छ।

नेपालकै जेठो पत्रिकाका रूपमा वि.सं. १९५८ (आजभन्दा ११८ वर्षअघि) देखि प्रकाशित हुँदै आएको अर्धसरकारी पत्रिका गोरखापत्र दैनिकले २०६२/०६३ को जनआन्दोलन-२ को परिवर्तनपछि (२०६४ असोज १ देखि) 'नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठ' का रूपमा अलग्गै पृष्ठ छुट्याएर नेपालका विभिन्न भाषाभाषीका विभिन्न सामग्री, समाचार र सूचनामूलक सामग्रीहरू छापिरहेको छ। यसमा नेपालमा

अस्तित्वमा रहेका १२४ भाषामध्ये ४० वटा भाषालाई क्रमशः पालो आउने गरी स्थान दिइएको छ । अध्ययनका क्रममा गोरखापत्रको बहुभाषिक पृष्ठमा स्थान पाएको देखिएका उक्त ४० भाषालाई वर्णानुक्रममा दिइएको छ :

१. अछामी, २. अबधी, ३. उर्दू, ४. उराँव, ५. किसान, ६. कुमाल, ७. खस जुम्ली, ८. गुरुङ, ९. चाम्लिङ राई, १०. चेपाङ, ११. जिरेल, १२. डोट्याली, १३. ताजपुरिया, १४. तामाङ, १५. थामी, १६. थारू, १७. दनुवार, १८. दराई, १९. धिमाल, २०. नेपाल भाषा (नेवारी), २१. बज्जिका, २२. बझाडी, २३. बान्तवा राई, २४. बराम, २५. बाहिङ, २६. भोजपुरी, २७. मगर (ढुट), २८. मगही, २९. माझी, ३०. मारवाडी, ३१. मुगाल, ३२. मेचे, ३३. मैथिली, ३४. राजवंशी, ३५. लिम्बू, ३६. ल्होमी, ३७. ल्होमो, ३८. सुनुवार, ३९. संस्कृत, ४०. शेर्पा ।

यथार्थ के देखिन्छ भने माथि उल्लिखित ४० भाषामध्ये ३३ वटा भाषाले देवनागरी लिपिलाई नै आधार बनाएका छन् भने सातवटा भाषा मात्र आफ्नो अलग लिपिमा लेखिन्छन् । यसरी आफ्नो अलग्गै लिपि प्रयोग गर्ने सातवटा भाषा निम्न छन्:

तालिका २: गोरखापत्रमा आफ्नो लिपि प्रयोग गर्ने भाषाहरू

क्र.सं.	भाषाको नाम	प्रयोग गर्ने लिपि
१.	उर्दू	अरबिक लिपि (यसलाई उर्दू वा फारसी लिपि पनि भनिन्छ)
२.	लिम्बू	शिरिजङ्गा
३.	शेर्पा	सम्भोटा लिपि
४.	मुगाल	उछेन (सम्भोटा) लिपि
५.	ल्होमी	सम्भोटा लिपि
६.	तामाङ	तामयिग लिपि
७.	नेपाल भाषा (नेवारी)	रञ्जना वा नेवारी

(स्रोत: गोरखापत्र संस्थान)

अध्ययनका क्रममा के देखियो भने यी सातमध्ये पनि तीनवटा (नेपाल भाषा, ल्होमी र शेर्पा) चाहिँ देवनागरी र आ-आफ्नो भाषासम्बद्ध प्राचीन लिपि दुवैमा लेखिने गर्छन् । पछिल्ला दिनमा यी तीनवटै भाषाले आफ्नो भाषासम्बद्ध प्राचीन लिपिलाई भन्दा देवनागरीलाई नै अधिक प्रयोग गर्न थालेको देखिएको छ । त्यसो

त तामाङ भाषाका लागि प्रयोग गरिएको तामयिग लिपि भर्खरै विकसित गरिएको नक्कली लिपि भएको र यस भाषाको आधिकारिक लिपिबारे विवाद रहेको कुरा भाषाविद्हरू बताउँछन् । अधिकांशका विचारमा तामाङ भाषाको आधिकारिक लिपि तिब्बती उछेन वा सम्भोटा लिपि हो । तामयिग त यही सम्भोटा लिपिको लेखन शैलीमा सुधार गरेर तयार पारिएको नयाँ लेखन पद्धति मात्र हो ।

पछिल्ला दिनमा नेपालका अधिकांश जनजातीय भाषाहरूमा पुरानो लिपि अहिलेको युवापुस्ताले नबुझ्ने हुँदा आधुनिक विषयवस्तु वा समाचार आदि देवनागरीमै दिने र धार्मिक विषयसँग सम्बन्धित पाठहरू दिनुपर्दा आफ्नो भाषासँग सम्बन्धित प्राचीन लिपिमा दिने प्रवृत्ति विकसित हुँदै गएको देखिन्छ । गोरखापत्रको नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठमा प्रयोगमा ल्याइएका देवनागरीसहितका उल्लिखित सातवटा लिपिको छोटो परिचय तल प्रस्तुत छ ।

शिरिजङ्गा लिपि

शिरिजङ्गा लिपि पल्लो किरातका याक्थुङ (लिम्बू) वंशी हाङ (राजा) गालीजङ्गा हाङका नाति शिरिजङ्गा हाङले आविष्कार गरेको मानिन्छ । किरात वंशी राजाले आविष्कार गरेको हुनाले यस लिपिलाई पहिले किरात याक्थुङ लिपि र कालान्तरमा शिरिजङ्गा लिपिका नामले व्यवहृत गरियो । किरात समुदायमा भाषामा यो लिपि प्रयोग हुँदै आएको देखिन्छ । यद्यपि यस लिपिलाई किरात लिपि भन्ने कि शिरिजङ्गा लिपि भन्ने भन्नेबारेमा चाहिँ विवाद रहेको देखिन्छ ।

सम्भोटा लिपि

सम्भोटा लिपि तिब्बतको सीमावर्ती नेपाल र भारतीय भूभागमा बसोबास गर्ने हिमाली समुदायको साझा लिपि मानिन्छ । नेपाल, भारत र चीनको हिमाली क्षेत्रका शेर्पा, मुगाल, ल्होमी, जोङ्खा, लद्दाखी, सिक्किमी भोट भाषा, जिरेल आदि भाषाहरूमा सम्भोटा लिपिको प्रयोग गर्ने गरिएको छ । यो लिपि देब्रेबाट दाहिनेतिर लेख्ने गरिन्छ ।

फारसी लिपि

उर्दू भाषा फारसी लिपिमा लेखिन्छ । इरानमा प्रचलित लिपि नै फारसी हो । यसलाई नस्तालिक लिपि पनि भनिन्छ । यो लिपि दाहिनेबाट देब्रेतिर लेखिन्छ ।

प्राचीन नेवारी लिपि

नेपालमा लिपि विकासको क्रममा इ.सं. दशौँ शताब्दीतिर प्रचलित लिपिलाई प्राचीन नेवारी लिपि भनिन्छ । यो लिपि मध्यकालमा प्रचलित लिपि हो । यो नेवार जातिको भाषाको लिपि भएकाले यसलाई नेवारी लिपि भनिएको हो भनी हेमराज शाक्यले भने पनि नेवारी लिपिमा संस्कृत भाषाका पाण्डुलिपिहरू पनि

नलेखिएका होइनन् । साहु महाजनहरूले पक्की कागजमा सुन वा चाँदीको मसीले पुस्तक लेखाएर राख्ने चलन रहेको मध्यकालीन समयमा यो लिपि अधिक प्रचलित रहेको देखिन्छ । पुस्तक लेखाएर राख्ने प्राचीन धार्मिक भावनाका कारण काठमाडौं उपत्यकाको नेवारी समुदायमा गुभाजु र बाँडाहरूको पुस्तक सार्ने कामबाटै जीविकोपार्जन हुने गरेको थियो । यसले गर्दा उनीहरूमा नेवारी लिपिको विशेष ज्ञान थियो । लिच्छवि लिपिबाट सुरु भएको यो लिपि मध्यकालको प्रारम्भको लिपि मानिन्छ । यो लिपिमा धेरै पाण्डुलिपि, शिलालेखहरू लेखिए पनि ने. सं. २८ को लंकावतार नामक हस्तलिखित ग्रन्थ प्राचीन नेवारी लिपिको पहिलो नमुना मानिएको छ । यस्तै अन्य ग्रन्थहरूमा:

- ताडपत्रमा लेखिएको ब्रह्मयामल तन्त्र
- पाटन थैनाटोलको प्रद्युम्न कामदेवको पालाको शिलालेख
- ने. सं. २१३ को ताडपत्रमा लिखित ग्रन्थ पञ्चरक्षा
- चाँगुनारायणको अमृतदेवको पालाको अभिलेख आदि

रञ्जना लिपि

रंगिनु वा आनन्द दिनु भन्ने अर्थमा प्रयोग हुने रञ्जना शब्द संस्कृतको रञ्ज धातुबाट बनेको हो । मध्यकालमा नेपालमा प्रचलित विभिन्न लिपिहरूमध्ये रञ्जना लिपि साह्रै सुन्दर लिपि हो । झट्ट हेर्दा बुझ्दा जस्तै देखिने यो लिपि लेख्दा मनमा आनन्द प्राप्ति हुन्छ । यो लिपिमा धार्मिक ग्रन्थहरू आकर्षक ढंगमा लेखिने गर्दथे । यो लिपिको प्रयोग बाह्रौं शताब्दीबाट सुरु भई सत्रौं शताब्दीसम्म रहेको थियो । यो लिपि मोटा अक्षरहरूको प्रयोग गरी लेखिएको पाइन्छ । ज्यादै अलङ्कृत र आकर्षक तरिकाले लेखिने यो लिपि लेख्नका लागि सुन अथवा चाँदीको मसी प्रयोग भएको पाइन्छ । यो लिपि काठमाडौं उपत्यकामा विशेष प्रचलित थियो । यो लिपि लेख्नका लागि मेहनत पनि बढी पर्ने र खर्च पनि ज्यादै लाग्ने गर्दछ । यो लिपिमा लेखिएका अभिलेखहरू राष्ट्रिय अभिलेखालय सहित अन्य स्थानमा समेत उपलब्ध छन् । लेखन र बौद्धमन्त्रको पठनपाठनलाई सरस, आनन्ददायक र आकर्षक बनाउन यो लिपि प्रचलनमा ल्याइएको हुन सक्छ । ज्यादा अलंकरणले गर्दा यो लिपि अन्य लिपिको तुलनामा अलग छ । यो लिपिका केही उदाहरणहरू:

- उष्णीय विजयधारिणी
- प्रज्ञापारमिता
- इचंगुको विजयकामदेवको पालाको अभिलेख
- नीलपत्रमा लेखिएको विष्णुधर्म लगायत धेरैजसो बौद्धधर्मका ग्रन्थहरू यो लिपिमा लेखिएको पाइन्छ ।

प्रचलित नेवारी लिपि

मध्यकालमा प्रचलनमा रहेका लिपिहरूमध्ये प्रचलित नेवारी लिपि पनि एक हो । नवौं शताब्दीबाट सुरु भई हालसम्म पनि प्रचलनमा रहेको लिपि नै प्रचलित नेवारी लिपि हो । तेस्रो डिकोयुक्त लिपिलाई नै प्रचलित नेवारी लिपि भनिन्छ । सामान्य व्यवहारमा आउने भएकाले यो लिपिलाई प्रचलित भनिएको हो । सादा डिकोमा वर्ण र अक्षर लेख्न सकिने गुणको कारण यो लिपि अद्यपि जीवित छ । यो लिपि सुरुवातदेखि नै लोकप्रिय लिपिका रूपमा रहेको छ । यो लिपिका धेरै वर्णहरू देवनागरी लिपिसँग मिल्दोजुल्दा देखिन्छन् । यसका केही उदाहरणहरू निम्न छन् :

- धन्दो चैत्यको शिलालेख
- योगवाशिष्ठ रामायण
- पाण्डवविजय नाटक

दाडका राजासँग सम्बन्धित दङ्गीशरण कथा लगायत यो लिपिमा लेखिएका थुप्रै ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेका छन् ।

अन्य नेवारी लिपिहरू

माथि उल्लेख गरिएका लिपिहरूबाहेक मध्यकालमा नेवारी लिपिकै अन्य भेदहरू पनि प्रचलित । शब्दका पछाडि मोल जोडिएका लिपिहरू मध्यकालमा प्रचलनमा रहेका थिए । नेवारी भाषामा मोल शब्दको शाब्दिक अर्थ डिको भन्ने रहन्छ । डिकोका आधारमा छुट्याइएका लिपिहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

- कोण पारेर डिको दिइने कुँमोल
- घुमाउरो डिको दिइएको लिपि क्वेँमोल
- गोलो पारी डिको दिइएको लिपि गोलमोल
- बेरिएको डिको दिइएको लिपि हीँमोल
- सम्म डिको दिइएको लिपि पाचुमोल
- डिको फर्काई लेखिएको लिपि लितुमोल

देवनागरी लिपि

नेपालमा विकसित लिपिहरूको अध्ययन गर्ने हो भने सर्वप्रथम ब्राह्मी लिपि नै प्रचलनमा रहेको देखिन्छ । इसापूर्व तेस्रो शताब्दीमा भारतमा शासन गरेका सम्राट् अशोकको समयमा भारतको दक्षिण पश्चिम

खण्डमा खरोष्ट्री र अन्य धेरै क्षेत्रमा ब्राह्मी लिपिका अभिलेख भेटिएका छन् । ब्राह्मीलिपि हाल नेपाली भाषा लेख्दा प्रयोग हुने देवनागरी झैं देब्रेबाट दाहिनेतिर लेखिन्छ । यसरी विकसित ब्राह्मी लिपि ईसापूर्व तेस्रो शताब्दीदेखि लोकप्रिय हुँदै गएको देखिन्छ । यही लिपि विकसित हुँदै कालान्तरमा पूर्वलिच्छवि, उत्तरलिच्छवि (कुटिललिपि), भुजिँमोल र देवनागरी आदि लिपिको विकास र विस्तार भएको देखिन्छ ।

नेपालमा ब्राह्मीको विकास इसापूर्व तेस्रो शताब्दीदेखि ई. सं. पाँचौँ शताब्दीसम्म भएको पाइन्छ । मौर्यवंशी राजा अशोक (इसापूर्व २६८(३२३) को ब्राह्मी लिपिका कतिपय शिलालेख नेपालमा उपलब्ध छन् । जसमा प्रमुख लुम्बिनी (बुद्धजन्मस्थल) को अशोक स्तम्भ, निग्लिहवाको शिलालेख, गोटीहवाको शिलालेख, राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको गिरनारको अभिलेख आदि रहेका छन् । यसरी ब्राह्मी इसापूर्व तेस्रो शताब्दीदेखि लगातार लोकप्रिय हुँदै गयो र अनेकौँ लेखनशैलीहरूको उत्पत्तिको कारण बन्यो ।

ललितविस्तरमा वर्णित ६४ लिपिमा देवलिपिको समेत उल्लेख गरिएको छ । ब्राह्मी लिपिको प्रशाखाको रूपमा उत्पन्न देवनागरी लिपिका अधिपति स्वयं देवगण हुन् भनेर मानिएको छ । राष्ट्रिय पुस्तकालयमा रहेको तन्त्रशास्त्रको ग्रन्थ श्रीमतोत्तर तन्त्रमा लिपिका प्रत्येक वर्णका अधिपति देवताको वर्णन गरिएको छ । यसैले यसलाई देवनागरी भनेर भनिन्छ । यो लिपि ठ्याक्कै कहिलेदेखि नेपालमा विकसित भयो भन्ने कुरा यकिन गरी भन्न नसकिए पनि मध्यकालमा प्रचलित नेवारी लिपिको प्रचलन भइरहेको समयमा पश्चिम नेपाल र काठमाडौँ उपत्यकामा समेत प्राचीन देवनागरी लिपिको उत्पत्ति भएको थियो भनेर विद्वान्हरूले बताएका छन् । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा देवनागरी लिपिमा लेखिएका थुप्रै हस्तलिखित ग्रन्थहरू रहेका छन् । यही लिपिमा लेखिने नेपाली भाषामा लेखिएको नेपालको संविधानमा सरकारी कामकाजको भाषा नेपाली भनेर भनिएको छ । वि.सं. १०३० मा पश्चिम नेपालको दैलेख जिल्लामा अवस्थित दुल्लुको शिलालेख देवनागरी लिपिको सर्वप्राचीन शिलालेख हो । देवनागरी लिपि आज पनि नेपालमा सर्वाधिक प्रचलित लिपि हो । यस लिपिमा हरेक वर्ष हजारौँ पुस्तक, पत्रपत्रिका प्रकाशित छन् । नेपाली बाहेक अन्य भाषा अथवा लिपिको पनि माध्यम लिपि देवनागरी हो । प्राथमिकदेखि विश्वविद्यालयसम्म पठनपाठनमा यही लिपिलाई माध्यम लिपिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

माथि गोरखापत्रको नयाँ नेपाल बहुभाषिक पृष्ठमा देवनागरी लिपिको प्रयोगबारे चर्चा गरियो । तर गोरखापत्र मात्र होइन, भाषा आयोगले तयार पारेका बोटे, राउटे, राजी, जिरेल आदि भाषाको पाठ सङ्कलन र वर्ण निर्धारणमा समेत देवनागरी लिपिकै प्रयोग गरिएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा वास्तवमा भन्ने हो भने भाषाका क्षेत्रमा अनेकौँ समस्या छन् । तर लिपिका क्षेत्रमा चाहिँ समस्या निकै कम छन् । नेपालमा प्राचीन लिपि बुझ्ने र व्यवहार गर्ने तत्तत् मातृभाषाका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या सीमित हुँदै गएको र समयक्रममा अधिकांश भाषाहरूका लागि अभिव्यक्तिको एक मात्र माध्यम देवनागरी

लिपि बन्न पुगेको स्पष्ट हुन्छ । माथि गरिएको विश्लेषणबाट के कुरा ध्वनित हुन्छ भने नेपालमा मातृभाषाको संरक्षण सम्बर्धन एवम् विकासका लागि एक खालको चेतना र सम्बहाहट देखिए पनि लिपिका तहमा चाहिँ संरक्षण र खोजीको प्रयास न्यून मात्र देखा पर्छ । पछिल्ला दिनमा नेपालका अधिकांश भाषाको अभिव्यक्तिको माध्यम देवनागरी लिपि नै हुन पुगेको छ र यसले क्रमशः सर्वमान्य लिपिको स्थान प्राप्त गर्दै गएको छ । बिस्तारै देवनागरी लिपि सर्वस्वीकार्य साझा लिपि बन्दै गएको छ र सबै भाषिक समूहले यसलाई क्रमशः आत्मसात् गर्दै गएको स्पष्ट हुन्छ । बरु देवनागरी लिपिकै आधुनिकीकरण र विशेषगरी कम्प्युटरमा देवनागरी लिपिको प्रयोगलाई सहज बनाउने विषयमा देखिएका समस्याबारे चाहिँ गम्भीरतापूर्वक छलफल चलाउनुपर्ने देखिएको छ । यस विषयमा नेपाल सरकारको सूचना विभाग, भाषा आयोग र सम्बद्ध निकायले पछिल्ला दिनमा चासो देखाउन थालेको पाइएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख पढी उपयुक्त सुझाव दिएर यसलाई परिमार्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउनुहुने विज्ञज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७). सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान. रत्नपुस्तक भण्डार ।
- कुरुम्बाङ्, दिलेन्द्र (२०८०). 'भाषा राजनीति र प्रदेशमा भाषाहरूको स्थिति'. *भाषालोक*. अमृत योन्जन तामाङ (प्रधानसम्पादक). भाषा आयोग ।
- खतिवडा, सोमप्रसाद (२०६७). नेपालका लिपि र मुद्राहरूको परिचय. एम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव र रेग्मी, अम्बिकाप्रसाद (२०७८). *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू*. भाषा आयोग ।
- ज्योतिषतत्त्व. राष्ट्रिय अभिलेखालय, ल. सं. च. ९७२, वि. सं. ३५६, रील नं. ए ४०५ र २५ ।
- दवाडी, दुर्गाप्रसाद (२०३१). 'देवनागरी वर्णमालाको वैज्ञानिकता'. *धर्मसन्देश*. वर्ष ३, अङ्क १. पृ. ३४-३६ ।
- पौडेल, प्रेमप्रसाद (२०८०). 'सङ्घीय नेपालमा भाषा नीति: अवस्था, अन्योल र आगामी कार्यदिशा'. *भाषालोक*. अमृत योन्जन तामाङ (प्रधानसम्पादक). भाषा आयोग ।
- प्रधान, कुमार (सन् १९८२). *पहिलो प्रहर*. श्याम प्रकाशन ।
- भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन (दोस्रो)* (२०७४ श्रावणदेखि २०७५ आषाढ मसान्तसम्म). भाषा आयोग ।
- राजवंशी, शंकरमान (२०२४). *प्राचीन लिपि विकास*. पुरातत्त्व विभाग ।
- राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को प्रतिवेदन*. केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को प्रारम्भिक प्रतिवेदन*. राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय ।
- शाक्य, हेमराज (२०३०). *लिपि प्रकाश*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

Poudel, P. P., & Baral, M. P. (2021). Examining foreign language teaching and learning in Nepal: An ecological perspective. *Journal of World Languages*, 7 (1), 104-123.